

## AZƏRBAYCANDA GÖMRÜK-TARİF DƏRƏCƏLƏRİNİN ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSULA VƏ İQTİSADİYYATIN AYRI-AYRI SAHƏLƏRİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

Daxil olub: 26 yanvar 2021-ci il;  
Qəbul olunub: 19 aprel 2021-ci il  
Received: 26 January 2021;  
Accepted: 19 April 2021

**S.İ. Ağayev<sup>1</sup>, S.S. Hüseynov<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>i.ü.f.d., dosent, UNEC,

<sup>1</sup>AMEA İdarəetmə Sistemləri İnstitutu;

<sup>2</sup>Azərbaycan Respublikası Dövlət

Gömrük Komitəsi

<sup>1</sup>[agayevsayad@gmail.com](mailto:agayevsayad@gmail.com);

<sup>2</sup>[huseynovseymur447@gmail.com](mailto:huseynovseymur447@gmail.com)

### Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda gömrük-tarif siyasətinin ölkənin ümumi və qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına təsirləri tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda seçilmiş ekonometrik modellərin adekvatlığının yüksəldilməsi məqsədilə daxil edilmiş bir sıra makroiqtisadi kontrol dəyişənlərinin də effektləri barədə müvafiq nəticələr əldə edilmişdir. Təbii ki, bu nəticələr aqreqatlaşmış şəkildə əldə olunmuşdur, yəni milli istehsalın stimullaşdırılması baxımından gömrük-tarif siyasəti kimi tarif dərəcələrinin təsirləri ümumi şəkildə müəyyən edilmişdir. Bu kontekstdə gömrük-tarif siyasəti kimi tarif dərəcələrinin iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə təsirlərini qiymətləndirməklə bu siyasətin Azərbaycan iqtisadiyyatının hansı sektorlarında daha effektiv ola biləcəyini və bunun da sayəsində milli istehsalın stimullaşdırılmasının daha səmərəli istiqamətini müəyyən etmək mümkün olacaqdır.

**Açar sözlər:** gömrük-tarif dərəcəsi, iqtisadi fəaliyyət sahələri, fiskal siyasət, iqtisadi artım, sahələrarası əlaqə, vergi.

### ANALYSIS OF THE IMPACT OF CUSTOMS TARIFF RATES ON GDP AND INDIVIDUAL SECTORS IN AZERBAIJAN

**S. I. Agayev<sup>1</sup>, S. S. Huseynov<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>PhD., ass. Prof., UNEC,

<sup>1</sup>Institute of Control Systems of ANAS;

<sup>2</sup>State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan

<sup>1</sup>[agayevsayad@gmail.com](mailto:agayevsayad@gmail.com); <sup>2</sup>[huseynovseymur447@gmail.com](mailto:huseynovseymur447@gmail.com)

### Summary

The impacts of customs tariff policy in Azerbaijan on the total and non-oil economic development of the country are investigated in the article. At the same time, appropriate results were obtained on the effects of a number of macroeconomic control variables included in order to increase the adequacy of the selected econometric models. Of course, these results were obtained in an aggregated way. That is, in terms of stimulating national production, the effects of tariff rates, such as customs and tariff

policy, have been determined in general. In this context, by assessing the impact of tariff rates on economic activities, such as customs and tariff policy, it will be possible to determine in which sectors of the Azerbaijani economy this policy may be more effective and, owing to it in turn the most efficient direction to stimulate national production.

**Keywords:** *customs tariff rate, areas of economic activity, fiscal policy, economic growth, intersectoral relations, taxes.*

## **АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ТАМОЖЕННО-ТАРИФНЫХ СТАВОК НА ВВП И ОТДЕЛЬНЫЕ СФЕРЫ ЭКОНОМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

**С. И. Агаев<sup>1</sup>, С. С. Гусейнов<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>д.ф.н.е., доцент, UNEC,

<sup>1</sup>Институт Систем Управления НАНА;

<sup>2</sup>Государственный Таможенный Комитет Азербайджанской Республики

<sup>1</sup>[aqayevsayad@gmail.com](mailto:aqayevsayad@gmail.com); <sup>2</sup>[huseynovseymur447@gmail.com](mailto:huseynovseymur447@gmail.com)

### **Резюме**

В статье исследуется влияние таможенно-тарифной политики Азербайджана на общее и нефтяное экономическое развитие страны. В то же время были получены соответствующие результаты по влиянию ряда макроэкономических контрольных переменных, включенных в исследование с целью повышения адекватности выбранных эконометрических моделей. Конечно, эти результаты были получены в агрегированном виде. То есть, с точки зрения стимулирования национального производства, эффекты тарифных ставок, такие как таможенная и тарифная политика, были определены в общем виде. В этом контексте, оценивая влияние тарифных ставок на экономическую деятельность, такую как таможенная и тарифная политика, можно будет определить, в каких секторах экономики Азербайджана эта политика может быть более эффективной и, следовательно, наиболее действенным способом стимулировать национальное производство.

**Ключевые слова:** *таможенно-тарифная ставка, сферы экономической деятельности, фискальная политика, экономический рост, межотраслевые отношения, налоги.*

### **Giriş**

Ümumiyyətlə, gömrük fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bərabər onun təhlükəsizliyinin təmin olunması nöqtəyi-nəzərindən də çox böyük əhəmiyyət kəsb edən fiskal-iqtisadi siyasət mexanizmidir. Digər tərəfdən gömrük siyasəti ölkə iqtisadiyyatının dünya ticarət əlaqələrindən maksimum

fayda götürməsi, onun beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə səmərəli inteqrasiya olunması baxımından da xüsusi rola malikdir. Hazırkı dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişafı, idxal əvəzləyici istehsal sahələrinin yaradılması ölkənin bütün strateji sənədlərində iqtisadi inkişafın prioriteti kimi qeyd olunmuş və bəyan edilmişdir. Belə bir iqtisadi siyasətin tərkibi kimi gömrük-tarif siyasətinin prosesə təkan vermə və sürətləndirici funksiyasının olduğu bəllidir. Təbii ki, əgər söhbət daxili istehsal sahələrinin inkişafı və qorunmasından gedirsə, onda proteksionist siyasət yolu seçilməli və gömrük-tarif siyasətində sərtləşdirici tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Digər tərəfdən, Azərbaycan qlobal iqtisadi inteqrasiyaya qoşulmanın vacib olduğunu qəbul edir və beynəlxalq ticarət əlaqələrində fəal tərəfdaş kimi yer tutmağa çalışır. Belə bir çətin situasiyada gömrük-tarif siyasəti həddindən artıq peşəkarlıq və məharətlə həyata keçirilməli və hökumətin qarşısına qoyduğu bu iki istiqamətli siyasətin reallaşdırılmasında öz müsbət töhvəsini verməlidir.

Bundan başqa məlumdur ki, Azərbaycan bir sıra beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) üzvüdür və bu təşkilatların fəal iştirakçısıdır. Xüsusilə ÜTT ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində ölkəmiz gömrük-tarif dərəcələrinin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması istiqamətində bəzi öhdəliklər və cavabdehlikləri qəbul edərək bununla əlaqədar siyasət çərçivəsini müəyyənləşdirmişdir. Lakin digər tərəfdən gömrük-tarif siyasətindən dövlət büdcəsinə daxilolmalar hökumətin fiskal siyasətinin həyata keçirilməsi nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətli paya malikdir. Deməli, Azərbaycan hökuməti beynəlxalq tələblər kontekstində gömrük-tarif dərəcələrinin azaldılması tədbirlərini həyata keçirərkən müəyyən miqdarda fiskal gəlirlərdən imtina etmiş olur. Bunun kompensasiyası isə bu siyasətin iqtisadi inkişafa, ümumi məhsul istehsalına hansı səviyyədə təsir göstərəcəyinin müəyyənləşdirilməsi və tədqiqi vasitəsilə hazırlanan siyasət yolu ilə mümkündür. Yəni gömrük-tarif siyasətində həyat keçirilən yumşaldılma siyasətinin iqtisadiyyatın hansı sektorlarında daha çox canlanmaya və inkişafa səbəb ola biləcəyinin müəyyənləşdirilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu yolla hökumət həmin sektorları daha çox əhatə edən gömrük-tarif siyasətində yumşaldılmaya getməklə itirilmiş fiskal imkanları əldə olunmuş daha böyük iqtisadi inkişafı kompensasiya etmək imkanları əldə etmiş olacaqdır.

Beləliklə, dövlətin maliyyə dayanıqlığı, fiskal siyasət və iqtisadi inkişaf aspektləri fonunda bütün bu qeyd olunanlar məqalənin mövzusunun aktualıq kəsb etdiyini şərtləndirir.

Azərbaycan gömrük-tarif siyasətinin çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində geniş spektrli qanunvericilik bazasının hazırlanması və tətbiqini də həyata keçirərək bunun üçün hüquqi əsasların formalaşmasına nail olmuşdur. Bu istiqamətdə əsas işlərdən biri kimi gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının 13.06.2013-cü il tarixli 687-İVQ sayılı qanunu xüsusi əhəmiyyətə

malikdir [1]. Bununla bərabər, ölkəmizdə ÜTT-nin ədalətli rəqabətin təşviqi prinsipini təmin etmək və bu prinsipdən irəli gələn tələbləri yerinə yetirmək üçün antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında 2016-cı il 31 may tarixli 261-VQ nömrəli qanun qəbul olundu [2], 2003-cü ildən etibarən isə bu konvensiyanın dəyişdirilmiş və yenidən hazırlanmış redaksiyasının [3] fəal üzvlərindəndir. Bu konvensiyaya qoşulmaq və fəal şəkildə konvensiyanın tələblərini həyata keçirmək Azərbaycanın gömrük-tarif siyasəti sahəsində çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin tələblərinə uyğunlaşma istiqamətində müsbət siyasi-iqtisadi iradəsinin bariz nümunələrindəndir.

### **Tədqiqatın metodologiyası**

1930-cu illərin sonlarında V.Leontyev tərəfindən hazırlanmış “Xərclər-Buraxılış” modelinin əsas məqsədi hər hansı bir iqtisadiyyatda müxtəlif sektorlar arasında qarşılıqlı əlaqələri və bu əlaqələr fonunda ümumi iqtisadiyyatda baş verən dəyişmələri öyrənməkdir [4,5,6]. “Xərclər-Buraxılış” modelində “istehsalçı hesab olunan hər hansı sektorlardan istehlakçı sayılan digər sektorların hər birinə məhsul axını” müvafiq qaydada yerləşdirilərək riyazi tənliklərlə əlaqələndirilir [5, səh. 2].

“Xərclər-Buraxılış” cədvəlinin sətirləri və sütunları üzrə mövcud olan istehsal-iqtisadi münasibətlər analitik olaraq ifadə edilə bilər. Tələb baxımından,  $x_{ij}$  ilə  $i$  sektorunun məhsulunun  $j$  sektorunda aralıq istifadəsinin dəyərini və  $Y_i$  ilə  $i$  sektorunun məhsulunun son istifadəsinin dəyərini ifadə etsək, onda  $n$  sayda sektor olduğu halda aşağıdakı kimi yaza bilərik:

$$X_i = x_{i1} + x_{i2} + \dots + x_{in} + Y_i \quad (1)$$

Cədvəlin sütunları üzrə isə aşağıdakı eynilik doğrudur,

$$X_j = x_{1j} + x_{2j} + \dots + x_{nj} + V_j \quad (2)$$

Burada,  $X_i$  və  $X_j$  müvafiq olaraq  $i$  və  $j$  sektorlarının ümumi buraxılışını,  $x_{ij}$  ilə  $i$  sektorunun məhsulunun  $j$  sektorunda aralıq istifadəsinin dəyərini,  $Y_i$  və  $V_j$  müvafiq olaraq  $i$  sektorunun məhsulunun son istifadəsinin dəyərini və  $j$  sektorunun ümumi əlavə dəyərini ifadə edir.

$$x_{ij} = a_{ij} * X_j \quad (3)$$

(3) bərabərliyini (1)-də nəzərə alıb riyazi çevrilmələri davam edək,

$$X_i = a_{i1} * X_1 + a_{i2} * X_2 + \dots + a_{in} * X_n + Y_i \quad (4)$$

$$X = (I - A)^{-1}Y \quad (5)$$

(5) bərabərliyində verilmiş əlaqə ölkə iqtisadiyyatı üzrə bütün sektorların ümumi buraxılışları ilə onların məhsullarına son tələb arasındakı əlaqəni xarakterizə edir.

Burada  $(I - A)^{-1}$  tərs matrisi isə Leontyevin tam xərc əmsalları matrisi adlanır. Yəni bu bərabərlik vasitəsi ilə hər hansı bir sektorun istehsal etdiyi məhsula son tələbdə baş verən dəyişmənin bütün sektorların ümumi buraxılışlarına və nəticə etibarilə, ümumilikdə ölkə üzrə cəmi ümumi buraxılışa təsirini təhlil etmək mümkündür. Lakin bu bölmədə əsas məqsəd gömrük-tarif siyasətinin sektorlar üzrə təhlilini həyata keçirməklə bu siyasətin milli iqtisadiyyata təsir imkanlarının gücləndirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Məlumdur ki, hər hansı bir  $X_j$  sahəsində istehsal olunmuş ümumi məhsul müəyyən  $P_j$  qiymətinə satılaraq dəyər ifadəsində həmin sahənin ümumi buraxılışını təşkil edir. Qeyd edilməlidir ki, hər bir sahədə vahid miqdarda məhsul istehsal olunması üçün dəyər ifadəsində ümumi buraxılışın bir hissəsi həmin sahənin digər sahələrdən alınan aralıq məhsullarına  $(a_{1j}p_1 + a_{2j}p_2 + \dots + a_{nj}p_n)$  miqdarında çəkilən xərclərinə, qalan hissəsi isə əmək haqqına, sosial ayrılmalara, mənfəətə və sair istiqamətlərə  $(V_j)$  istifadə olunur. Deməli,  $j$ -ci sahədə  $X_j$  həcmdə ümumi məhsul istehsal olunması üçün digər sahələrin məhsullarına  $X_j (a_{1j}p_1 + a_{2j}p_2 + \dots + a_{nj}p_n)$  miqdarında xərc çəkilməlidir. Qeyd olunanlara əsasən (5) bərabərliyini yeni təqdimatda aşağıdakı kimi yazmaqla [4, səh. 85]:

$$P = (I - A^T)^{-1}W, \quad (6)$$

burada  $A$  - birbaşa xərc matrisini,  $X$  - ümumi buraxılışı,  $W$  - əlavə dəyər normasını,  $P$  - qiymət indeksini ifadə edir.

Bəs gömrük-tarif siyasətinin iqtisadi inkişafa təsirinin gücləndirilməsi istiqamətinin təhlili nöqtəyi-nəzərindən (6)-dan əldə olunmuş bərabərliyin tətbiqi necə həyata keçirilə bilər? Məlumdur ki, gömrük-tarif siyasəti əsasən gömrük-tarif dərəcələri kimi həyata keçirilir. Gömrük-tarif dərəcələri isə idxal əməliyyatlarında tətbiq olunur və milli hesablar sistemində bu rüsumlar məhsula və idxala xalis vergilərin tərkibində daxil edilir. Xalis vergilər dedikdə, hər hansı məhsula və idxal əməliyyatlarından əldə olunan daxilolmalarla bu sahəyə verilən subsidiya arasındakı fərq nəzərdə tutulur. Cədvəldə verilmiş “xalis vergilər” bəndi milli hesablar sisteminin tərkibi olan məhsula və idxala xalis vergilərin qısaldılmış formasıdır. Deməli, hər hansı idxal əməliyyatından gömrük-tarif daxilolmaları (6) bərabərliyində iştirak edən ümumi əlavə dəyər normasının  $(W)$  tərkib hissəsidir. Bu bərabərliyin sağ tərəfində verilmiş birbaşa xərclər matrisini sabit saxlamaqla hər hansı iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə gömrük-tarif daxilolmalarını dəyişməklə, digər bütün sektorların məhsullarının qiymət indekslərində baş verən dəyişmələri simulyasiya edə bilərik ki, bu da gömrük tarif siyasətinin hansı iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə daha çox effektiv olduğunu müəyyənləşdirilməsi və yaxud da iqtisadi inkişafa təsirin daha da gücləndirilməsi üçün konkret istiqamətin

seçilməsi baxımından əhəmiyyətliyə. (6) bərabərliyinin sağ tərəfində verilmiş  $W$  cədvəldə verilmiş “Xərclər-Buraxılış” modelinin ümumi əlavə dəyər sətrini, ümumi buraxılış sətrinə bölməklə əldə olunan əlavə dəyər normasıdır. Beləliklə, (6) bərabərliyindən istifadə etməklə iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə qiymət indekslərinin ( $P$ ) hesablanması mümkün olacaqdır ki, bu da iqtisadi fəaliyyət sahələrinin və ümumilikdə iqtisadiyyatın stabil inkişafı nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyət kəsb edən qiymət səviyyəsinin müqayisəli təhlilinə imkan verəcəkdir. Nəticə olaraq gömrük-tarif siyasətində baş verən dəyişmənin hansı sektor vasitəsilə daha çox multiplikativ effektlə qiymət səviyyəsinə təsirini müəyyənləşdirmək mümkün olacaq.

Təhlilin bir başqa istiqaməti (5) bərabərliyi vasitəsilə həyata keçiriləcəkdir. Bu bərabərliyin sağ tərəfindəki  $Y$  qeyd olunduğu kimi iqtisadi fəaliyyət sahələrində istehsal olunmuş məhsullara olan son tələbi ifadə edir və bu dəyişən xərclər-buraxılış matrislərində mövcud olur. Əvvəlcə gömrük-tarif dərəcələri və son tələb ( $Y$ ) arasında sadə reqressiya asılılığı ifadə edən əmsaldan istifadə olunacaqdır. Bu zaman son tələbin əvəzinə iqtisadiyyat üzrə cəmi ÜDM göstəricisi iştirak edəcək. Çünki milli hesablardan məlumdur ki, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin istehsal etdikləri məhsullara son tələblərin cəmi elə ÜDM-ə bərabərdir. Beləliklə, gömrük-tarif dərəcəsi və ÜDM arasındakı asılılığı ifadə edən əmsaldan gömrük-tarif dərəcəsinin son tələbə təsir əmsalı kimi istifadə olunacaqdır. Bu yolla gömrük-tarif dərəcələrində baş verən hər hansı dəyişmənin (5) bərabərliyi vasitəsilə bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrinin ümumi buraxılışlarında yaratdığı dəyişiklik və eyni zamanda ən yüksək multiplikatorun hansı iqtisadi fəaliyyət sahəsindən keçərək formalaşdığını müəyyənləşdirmək mümkün olacaqdır. Əvvəlki tədqiqatlarda Azərbaycanda gömrük-tarif dərəcəsinin bir vahid artımı ÜDM-in 32,8 milyon manat azalmasına səbəb olmuşdur [7, səh. 21, cədvəl 8]. Göründüyü kimi burada əldə olunmuş nəticə vahid dəyişmə əsasında izah olunur. Lakin burada Xərclər-Buraxılış modelində son tələbin faiz dəyişməsindən istifadə olunacaqdır. Ona görə də son tələbin əvəzləyicisi olan ÜDM-in də faiz dəyişməsi lazım olacaqdır. Daha dəqiq burada gömrük-tarif dərəcəsinin bir vahid dəyişməsində ÜDM-in neçə vahid dəyişməsinə yox, gömrük-tarif dərəcəsinin bir faiz dəyişməsində ÜDM-in neçə faiz dəyişməsi, başqa sözlə ÜDM-in gömrük-tarif dərəcəsinə görə elastiklik əmsalı ilə izahı daha məqsəddə- uyğundur. Beləliklə, aşağıdakı çevrilmələri apararaq:

Elastiklik əmsalı

$$E = \frac{\text{ÜDM-in faizlə dəyişməsi}}{\text{gömrük-tarif dərəcəsinin faizlə dəyişməsi}} = \frac{\Delta \text{ÜDM}\%}{\Delta \text{gtd}\%} = \frac{\Delta \text{ÜDM}}{\Delta \text{gtd}} * \frac{\text{gtd}}{\text{ÜDM}},$$

kimi hesablanır.

Burada  $\text{gtd}$  - gömrük-tarif dərəcəsi, ÜDM ilə ümumi daxili məhsul işarə edilmişdir.

Kəsilməz hal üçün,

$$E = \frac{\partial(\ddot{U}DM)}{\partial(gtd)} * \frac{gtd}{\ddot{U}DM}, \quad (7)$$

burada  $\frac{\partial(\ddot{U}DM)}{\partial(gtd)} = -32,8$ .

(7) bərabərliyində verilmiş  $\frac{gtd}{\ddot{U}DM}$  kəsrini hesablamaq üçün mövsümi təmizlənmiş real  $\ddot{U}DM$  dəyişəninə və sadə tarif dərəcəsi dəyişənlərinin 2007-ci ilin yanvar ayından 2020-ci ilin may ayınadək olan müşahidə dövrü üzrə orta qiymətindən istifadə olunacaqdır. Beləliklə,  $\frac{gtd}{\ddot{U}DM} = \frac{4.2}{4377.9} = 0.001$  olduğu əldə edirik. Bu nəticəni (7) bərabərliyində nəzərə alsaq,

$$E = \frac{\partial(\ddot{U}DM)}{\partial(gtd)} * \frac{gtd}{\ddot{U}DM} = -32.8 * 0.001 = -0.033 \quad (8)$$

Deməli, artıq sağ tərəf faiz dəyişməsinə, sol tərəf də həmçinin faiz dəyişməsinə malikdir. Bu o deməkdir ki, 2007-ci ilin yanvar ayından 2020-ci ilin may ayınadək olan müşahidə dövründə gömrük-tarif dərəcələrinin hər hansı ay üçün bir faiz bəndi yüksəlməsi  $\ddot{U}DM$ -in həmin ayda 0,033 faiz azalmasına səbəb olmuşdur. Əksinə, qeyd olunan müşahidə dövründə gömrük-tarif dərəcələrinin hər hansı ay üçün bir faiz bəndi azaldılması  $\ddot{U}DM$ -in həmin ayda 0.033 faiz artmasına səbəb olacaqdır. Bu əlaqədən istifadə edərək Xərclər-Buraxılış modelində simulyasiyaları həyata keçirə bilərik.

### **Empirik nəticələr**

Fərz edək ki, hökumət gömrük-tarif siyasətində dəyişiklik edərək tariflərin 10 faiz azaldılması qərarını qəbul edir. Deməli, ölkədə son məhsullara olan tələb 0,33 faiz artacaqdır. Bu məlumatı Xərclər-Buraxılış modelinin giriş veriləni kimi qəbul edərək hər bir iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə simulyasiya nəticələrini təhlil edək. Həyata keçirilmiş simulyasiyaların nəticələri Cədvəl 1-də ümumiləşdirilmişdir.

**Cədvəl 1. Gömrük-tarif dərəcəsinə 10 faiz azalma senarisi üzrə nəticələr**

| Ümumi buraxılış da dəyişmə, faizlə | Senarilər (İqtisadi fəaliyyət sahələrinin son tələblərində 0.33 faizlik artın) |      |      |       |      |      |      |      |      |      |      |      |       |      |      |      |      |
|------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------|------|------|-------|------|------|------|------|------|------|------|------|-------|------|------|------|------|
|                                    | KMB                                                                            | M    | EQB  | STTTE | T    | TPSX | NPA  | TYİİ | İR   | MS   | DƏ   | IYX  | DİMST | Təh  | ƏSSX | İƏİ  | D    |
| KMB                                | 0.30                                                                           | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.01 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 |
| M                                  | 0.00                                                                           | 0.29 | 0.01 | 0.00  | 0.02 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 |
| E                                  | 0.04                                                                           | 0.03 | 0.00 | 0.00  | 0.12 | 0.04 | 0.04 | 0.01 | 0.00 | 0.00 | 0.01 | 0.00 | 0.02  | 0.01 | 0.01 | 0.00 | 0.01 |
| EQB                                | 0.06                                                                           | 0.01 | 0.16 | 0.00  | 0.03 | 0.02 | 0.01 | 0.01 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.01  | 0.00 | 0.01 | 0.00 | 0.00 |
| STTTE                              | 0.08                                                                           | 0.01 | 0.00 | 0.10  | 0.05 | 0.02 | 0.01 | 0.01 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.01  | 0.01 | 0.01 | 0.01 | 0.00 |
| T                                  | 0.00                                                                           | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.29 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.01  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 |
| TPSX                               | 0.02                                                                           | 0.01 | 0.00 | 0.00  | 0.03 | 0.24 | 0.01 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 |
| NPA                                | 0.01                                                                           | 0.01 | 0.00 | 0.00  | 0.04 | 0.01 | 0.25 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 |
| TYİİ                               | 0.00                                                                           | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.01 | 0.00 | 0.00 | 0.29 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.00 | 0.01 | 0.00 |
| İR                                 | 0.01                                                                           | 0.01 | 0.00 | 0.00  | 0.05 | 0.04 | 0.01 | 0.01 | 0.14 | 0.00 | 0.02 | 0.00 | 0.03  | 0.02 | 0.01 | 0.00 | 0.01 |
| MS                                 | 0.03                                                                           | 0.02 | 0.00 | 0.00  | 0.06 | 0.07 | 0.01 | 0.01 | 0.00 | 0.07 | 0.00 | 0.00 | 0.05  | 0.01 | 0.01 | 0.00 | 0.00 |
| DƏ                                 | 0.01                                                                           | 0.01 | 0.00 | 0.00  | 0.03 | 0.03 | 0.01 | 0.01 | 0.00 | 0.00 | 0.18 | 0.00 | 0.02  | 0.01 | 0.01 | 0.00 | 0.01 |
| PET                                | 0.02                                                                           | 0.04 | 0.00 | 0.00  | 0.18 | 0.10 | 0.02 | 0.01 | 0.01 | 0.00 | 0.01 | 0.00 | 0.04  | 0.01 | 0.01 | 0.01 | 0.01 |
| IYX                                | 0.02                                                                           | 0.02 | 0.00 | 0.00  | 0.04 | 0.09 | 0.02 | 0.01 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.05 | 0.06  | 0.01 | 0.02 | 0.01 | 0.00 |
| DİMST                              | 0.00                                                                           | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.33  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 |
| Təh                                | 0.00                                                                           | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.33 | 0.00 | 0.00 | 0.00 |
| ƏSSX                               | 0.00                                                                           | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.32 | 0.00 | 0.00 |
| İƏİ                                | 0.00                                                                           | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.00  | 0.00 | 0.00 | 0.32 | 0.00 |
| D                                  | 0.00                                                                           | 0.01 | 0.00 | 0.00  | 0.01 | 0.00 | 0.01 | 0.00 | 0.01 | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.01  | 0.00 | 0.00 | 0.00 | 0.27 |
| Cəmi                               | 0.03                                                                           | 0.08 | 0.01 | 0.00  | 0.08 | 0.04 | 0.03 | 0.01 | 0.00 | 0.00 | 0.01 | 0.00 | 0.02  | 0.01 | 0.01 | 0.00 | 0.01 |

Burada, KMB-Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, M-Mədənçıxarma sənayesi, E-Emal sənayesi, EQB-Elektrik enerjisi, qaz, buxar və havanın kondisiyalaşdırılması, STTTE-Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı, T-Tikinti və tikinti işləri, TPSX-Topdan və pərakəndə satış xidmətləri; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər, NPA-Nəqliyyat, poçt və anbar təsərrüfatı, TYİİ-Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iasə, İR-İnformasiya və rabitə, MS-Maliyyə və sığor-ta fəaliyyəti, DƏ-Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər, PET-Peşə, elmi və texniki fəaliyyət, IYX-İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi, DİMST-Bütövlükdə cəmiyyətə təqdim olunan dövlət idarəetməsi və müdafiə sahəsində xidmətlər; məcburi sosial təminat üzrə xidmətlər, Təh-Təhsil sahəsində xidmətlər, ƏSSX-Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, İƏİ-İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət, D-Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi.

Mənbə: Cədvəl müəlliflər tərəfindən Xərclər-Buraxılış modelinin əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi ən yüksək nəticə mədənçıxarma və tikinti sektorlarında mövcud olmaqla bu sektorlardan yaranan multiplikativ effektlərə görə ölkə üzrə ümumi məhsul istehsalının artımı 0,08 faizə bərabər olmuşdur. Daha dəqiq desək, gömrük-tarif dərəcəsinin 10 faiz azaldılması nəticəsində bu sektorların son tələblərində baş verən 0,33 faizlik artım, ümumilikdə iqtisadiyyat üzrə məhsul istehsalının 0,08 faiz yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Hər iki sektor üzrə nəticə eyni olsa da, onların digər sektorlar vasitəsilə multiplikativ təsirləri fərqli olmuşdur. Belə ki, mədənçıxarma sektorunda son tələbin 0,33 faiz yüksəlməsi nəticəsində bütün digər sektorların ümumi məhsul istehsalının artımı 0,1 faizdən aşağı olmuşdur (bax cədvəl 1, “M” sütunu). Lakin tikinti sektorunda bu mənzərə bir qədər fərqli müşahidə olunur. Belə ki, bu sektorda son tələbin 0,33 faiz yüksəlməsi emal sənayesi sektorunda ümumi məhsul istehsalının 0,12 faiz, peşə, elm və texniki fəaliyyət sektorunda isə 0,18 faiz yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Göründüyü kimi hər iki sektor üzrə son tələbdə baş verən artımın ölkə üzrə ümumi məhsul istehsalına töhfəsi bərabər olsa da, tikinti sektorunda



son tələbin artımı daha çox sektorda daha yüksək məhsul istehsalı artımına səbəb olmuşdur (bax cədvəl 3, “T” sütunu). Bu iki sektordan sonra nisbətən yüksək nəticələr müşahidə olunan sektorlara nümunə kimi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunu, topdan və pərakəndə satış xidmətləri; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər sektorunu və nəqliyyat, poçt və anbar təsərrüfatı sektorunu göstərmək olar. Belə ki, gömrük-tarif dərəcəsinin 10 faiz azalması ssenarisi əsasında bu sektorlarda son tələbin 0,33 faiz yüksəlməsi ölkə üzrə ümumi məhsul istehsalını müvafiq olaraq 0,03, 0,04 və 0,03 faiz yüksəldər (bax cədvəl 3, “KMB”, “TPSX” və “NPA” sütunları). Bu üç sektorun iqtisadiyyat üzrə ümumi məhsul istehsalının artımına töhfəsi də həmçinin bir-birinə çox yaxın olsa da, onların da ayrı-ayrı sektorlara təsirləri fərqli müşahidə olunur. Məsələn, gömrük-tarif dərəcəsinin 10 faiz azalması ssenarisi əsasında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda son tələbin 0,33 faiz yüksəlməsi ən çox emal sənayesi sektorunda (0,04 faiz), elektrik enerjisi, qaz, buxar və havanın kondisiyalaşdırılması sektorunda (0,06 faiz), su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda (0,08 faiz) və maliyyə və sığorta fəaliyyəti sektourunda (0,03 faiz) ümumi məhsul istehsalının artımına səbəb olmuşdursa, topdan və pərakəndə satış xidmətləri; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər sektoru üzrə bu özünü daha çox peşə, elmi və texniki fəaliyyət sektourunda (0,1 faiz), inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi sektorunda (0,09 faiz), maliyyə və sığorta fəaliyyəti sektourunda (0,07 faiz), informasiya və rabitə sektorunda və eyni zamanda emal sənayesi sektorunda (0,04 faiz) büruzə vermişdir. Nəqliyyat, poçt və anbar təsərrüfatı sektoruna gəldikdə isə baxmayaraq ki, bu sektorun da ümumi iqtisadiyyat üzrə məhsul istehsalına töhfəsi digər iki sektorun töhfəsinə çox yaxın olmuşdur, lakin sektorda gömrük-tarif dərəcəsinin 10 faiz azalması ssenarisi əsasında son tələbin 0,33 faiz yüksəlməsinin təsirinin sektorial tərkibi nisbətən daha az müxtəliflik təşkil etmişdir. Cədvəl 3-ün “NPA” sütununa diqqət etsək görürük ki, bu sektorun ən yüksək effekti emal sənayesində olmaqla yalnız 0,04 faiz təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, hər üç sektorun emal sənayesi sektoruna təsiri eyniyyət təşkil etməkdədir.

### **Nəticə**

Gömrük-tarif dərəcəsinin təsirinin sektorial təhlili həyata keçirilərkən müəyyən olunmuşdur ki, tarif dərəcəsinin 10 faiz azalması ssenarisi üzrə ən yüksək nəticə mədənçıxarma və tikinti sektorlarında müşahidə edilir. Belə ki, bu ssenaridə ölkə üzrə ümumi məhsul istehsalı 0,08 faiz yüksələ bilər.

Mədənçıxarma və tikinti sektorları üzrə nəticə eyni olsa da, onların digər sektorlar vasitəsilə multiplikativ təsirləri fərqli olmuşdur. Belə ki, gömrük-tarif dərəcəsinin 10 faiz azalması fonunda mədənçıxarma sektorunda son tələbin yüksəlməsi ssenarisi əsa-

sında bütün digər sektorların ümumi məhsul istehsalının artımı 0,1 faizdən aşağı olmuşdur. Lakin tikinti sektorunda son tələbin yüksəlməsi emal sənayesi sektorunda ümumi məhsul istehsalının 0,12 faiz, peşə, elm və texniki fəaliyyət sektorunda isə 0,18 faiz yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Göründüyü kimi hər iki sektor üzrə son tələbdə baş verən artımın ölkə üzrə ümumi məhsul istehsalına töhfəsi (0,08 faiz) bərabər olsa da, tikinti sektorunda son tələbin artımı daha çox sektorda daha yüksək məhsul istehsalı artımına səbəb olmuşdur.

Gömrük-tarif dərəcəsinin 10 faiz azalması ssenarisi əsasında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, topdan və pərakəndə satış xidmətləri; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər və nəqliyyat, poçt və anbar təsərrüfatı sektorlarında son tələbin yüksəlməsi ölkə üzrə ümumi məhsul istehsalını müvafiq olaraq 0,03, 0,04 və 0,03 faiz yüksəldir.

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, topdan və pərakəndə satış xidmətləri; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər və nəqliyyat, poçt və anbar təsərrüfatı sektorlarının iqtisadiyyat üzrə ümumi məhsul istehsalının artımına töhfəsi bir-birinə çox yaxın olsa da, onların ayrı-ayrı sektorlara təsirləri fərqli müşahidə olunmuşdur.

Gömrük-tarif dərəcəsinin 10 faiz azalması ssenarisi əsasında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda son tələbin yüksəlməsi ən çox emal sənayesi sektorunda, elektrik enerjisi, qaz, buxar və havanın kondisiyalaşdırılması sektorunda, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda və maliyyə və sığorta fəaliyyəti sektourunda ümumi məhsul istehsalının artımına səbəb olmuşdur. Topdan və pərakəndə satış xidmətləri; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər sektorunda son tələbin artımı daha çox peşə, elmi və texniki fəaliyyət sektorunda, inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi sektorunda, maliyyə və sığorta fəaliyyəti sektorunda, informasiya və rabitə sektorunda və eyni zamanda emal sənayesi sektorunda məhsul istehsalının dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Gömrük-tarif dərəcəsinin 10 faiz azalması ssenarisi əsasında nəqliyyat, poçt və anbar təsərrüfatı sektorunda son tələbin yüksəlməsinin təsirinin sektorial tərkibi nisbətən daha az müxtəliflik təşkil etmişdir. Belə ki, bu sektorun ən yüksək effekti emal sənayesində olmaqla yalnız 0,04 faiz təşkil etmişdir.

#### Ədəbiyyat

1. "Gömrük tarifi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Bakı şəhəri, 13 iyun 2013-cü il, №687-İVQ;
2. "Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Bakı şəhəri, 31 may 2016-cı il, №261-VQ;
3. "Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında" Beynəlxalq Konvensiyaya (dəyişdirilmiş redaksiyada) qoşulmaq barəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Bakı, 9 dekabr 2003-cü il, № 555-IIQ;
4. Həməzəğa Orucov, Yadulla Həsənli, Vilayət Vəliyev. Xətti cəbr və iqtisadi modellər. Bakı, 2009-130s.;

5. Miller, R. and Blair, P. Input-Output Analysis—Foundations and Extensions / Prentice-Hall (ed.), 1985;
6. Nasrollah Moghsoudi, Yadulla Hasanli Analysis of impact of oil shocks on Iran's economic situation by input-output schedules // Actual Problems of Economics 122(8), pp. 399-408, 2011;
7. Ağayev S., Hüseynov S. Azərbaycanca gömrük tarif siyasətinin iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi // İPƏK YOLU, No.1, 2021, səh.5-24.